

УДК 323.21

Формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні: чинники та особливості

Тетяна Андрійчук,
здобувач Національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова

Рецензент:
д. політ. н. Ю. Шайгородський

Досліджуються основні чинники та особливості процесу формування інститутів громадянського суспільства на різних етапах розвитку в незалежній Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадські організації, благодійні організації, професійні спілки.

The main factors and features of formation of civil society institutions at different stages of development in independent Ukraine are investigated in the article.

Keywords: civil society, civil society institutions, NGOs, charities, trade unions.

Исследуются основные факторы и особенности процесса формирования институтов гражданского общества на разных этапах развития в независимой Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, общественные организации, благотворительные организации, профессиональные союзы.

Пошук оптимальних шляхів розвитку демократії є однією з визначальних рис багатогранного процесу суспільно-політичних трансформацій, що відбуваються в Україні. Важливе місце у цьому пошуку займає проблема становлення громадянського суспільства. Як зазначає В. Андрущенко, саме потенціал громадянського суспільства, потужний, але ще не достатньо задіяний, може стати вирішальним чинником у політичній консолідації української нації та подоланні соціально-економічної кризи [2, с. 6].

Розробка концепту громадянського суспільства має тривалу історію й досі знаходиться у стадії розвитку. Витоки його ідей – у традиціях давньогрецької та римської політичної думки. Утвердження ж цього концепту відбулося у працях Дж. Лока, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля, А. Токвіля, Дж. С. Мілля та ін. Разом з тим, починаючи з середини ХІХ ст., ідея громадянського суспільства знаходилась на периферії наукових пошуків. І лише наприкінці 1980-х років увага до неї відродилась завдяки зростанню ролі громадських об'єднань та рухів у суспільно-політичних трансформаціях країн Центральної та Східної Європи.

Вітчизняні науковці, зокрема В. Андрущенко, О. Бабкіна, А. Грамчук, А. Колодій, О. Корнієвський, М. Розумний, Ф. Рудич, В. Степаненко, О. Фісун, О. Чувардинський, Є. Цокур, Ю. Шайгородський та ін., приділяють значну увагу дослідженню різних теоретичних і практичних аспектів формування громадянського суспільства в Україні. Разом з тим, у вітчизняному науковому дискурсі ще не вироблено єдиного підходу до визначення як самого феномену громадянського суспільства, так і основних етапів його розвитку, навіть протягом порівняно нетривалого періоду незалежності України. Так, на думку Є. Цокура, особливе поживлення розвитку громадянського суспільства відбувалось у перші роки після проголошення незалежності, а також під час „помаранчевої революції” 2004 р. та впродовж незначного часу після неї [13, с. 133].

„Романтично-номенклатурний”, „державно-капіталістичний”, „олігархічно-демократичний” етапи та етап „корпоративної демократії” виокремлює С. Телешун [11, с. 5]. Окремі дослідники розглядають етапи формування громадянського суспільства в залежності від прояву державної політики сприяння його розвитку. Зокрема, О. Корнієвський у цьому контексті говорить про концептуально-доктринальний (1991 р. – початок 2000-х рр.) та організаційно-правовий (початок 2000-х рр. – до сьогодні) етапи [7, с. 69–70].

Залишається відкритим для наукової дискусії і питання чинників та особливостей формування інститутів громадянського суспільства. **Мета статті** – дослідити чинники й особливості процесу формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні.

До здобуття Україною незалежності основним чинником розвитку громадського життя тривалий час виступала держава, що намагалась контролювати активність громадян, дозволяючи, або забороняючи,

діяльність громадських об'єднань. За цих умов у Радянській Україні сформувалась значна кількість об'єднань, що мали допомагати досягненню цілей партійних органів (комсомол, жіночі, ветеранські, творчі організації, „комітети боротьби за мир” і т. п.). Разом з цим, процес „перебудови” та демократизації, незадоволеність громадян соціально-економічною, культурною, екологічною політикою держави сприяли появі перших легальних громадських об'єднань, діяльність яких не відповідала офіційній лінії Комуністичної партії. У 1990–1991 рр. такі об'єднання стали важливою складовою трансформаторського суспільно-політичного руху, що сприяв досягненню незалежності України [1].

За нових умов незалежності формування інститутів громадянського суспільства відбувалось під впливом ряду специфічних чинників. Протягом першого умовного етапу (1991–1994 рр.) мало місце природне затухання трансформаторського суспільно-політичного руху, що досягнув своєї мети. Його лідери зосередились на створенні нових політичних партій націонал-патріотичного спрямування. Громадські організації, що боролися з радянським режимом, зменшили рівень своєї активності, багато з них почали діяти при новосформованих політичних партіях. Знизився і загальний рівень громадської активності, оскільки населення зосередилось на виживанні у складних соціально-економічних умовах.

Разом з цим, процес створення нових інститутів громадянського суспільства повністю не зупинився. Зокрема, у цей час реєструється близько 600 громадських організацій всеукраїнського та міжнародного рівня, серед яких і ті, що мали досвід функціонування за радянської доби (інвалідів, ветеранів, спортивно-фізкультурні, товариства сприяння обороні тощо).

На початку 1990-х рр. в Україні розпочинають діяльність потужні міжнародні організації-грантодавці (Фонд „Відродження”, Агентство США з міжнародного розвитку, Національний демократичний інститут та ін.). Вони фінансово підтримують як організаційний розвиток, так і безпосередню діяльність громадських об'єднань певного спрямування (експертно-аналітичних, екологічних, з питань боротьби із соціально небезпечними захворюваннями тощо). Це дозволило залучити до роботи в таких об'єднаннях висококваліфікованих фахівців (на початку 1990-х рр. виплати за послуги цих експертів у кілька разів перевищували заробітну плату викладачів вищої школи [14, р. 33]).

Такий потужний у попередні роки чинник, як ставлення держави, на початку періоду незалежності майже не позначався на створенні та діяльності інститутів громадянського суспільства. Окрім прийняття (загалом, – сприятливого для розвитку інститутів громадянського суспільства Закону України „Про об'єднання громадян” (1992 р.), влада майже не виявляла інтересу до цих форм самоорганізації населення (очевидно, не вбачаючи в них особливої користі чи загрози). Хоча, уже в ці роки ряд перереєстрованих „радянських” громадських організацій

(інвалідів, ветеранів, фізкультурно-спортивні) отримали пільги від держави, а деякі об'єднання (наприклад, підприємців) почали впливати на прийняття державних рішень.

Протягом наступних 1995–1999 рр., в умовах продовження соціально-економічної кризи, більшість інститутів громадянського суспільства була змушена шукати зовнішню підтримку. Її могли надати або міжнародні донори (для чого потрібно було професіоналізуватися в галузі), або потужні політичні партії. Останній варіант набуває значного поширення в контексті прагнення політичних сил віднайти додаткові джерела суспільно-політичної легітимації. У другій половині 1990-х рр. провідні політичні партії України активізують свою участь у створенні і сприяють діяльності молодіжних громадських об'єднань (Ленінська комуністична спілка молоді України, Народно-демократична ліга молоді, Молоді республіканці тощо). Створюються й інші види „припартійних” громадських об'єднань (наприклад, Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання „Дія”, Всеукраїнська екологічна ліга при Народно-демократичній партії). Під час виборчої кампанії 1999 р. громадські організації активно залучаються до мега-об'єднань на підтримку кандидатів на посаду Президента України (Всеукраїнське об'єднання демократичних сил „Злагода”, що підтримувало Л. Кучму, Всеукраїнське громадське об'єднання „У XXI сторіччя – з Євгеном Марчуком”).

Суттєво зростає й вплив державної політики стосовно інститутів громадянського суспільства. Керівництво держави сприймає ці інститути як додаткове джерело легітимізації своєї діяльності та „заграє” з громадськими активістами шляхом створення сприятливих умов для функціонування нових видів інститутів громадянського суспільства або підтримки вже існуючих. Так, у 1997 р. приймаються Закони України „Про благодійництво та благодійні організації”, „Про професійних творчих представників та творчі спілки”, у 1998 р. – Закон України „Про молодіжні та дитячі громадські організації”, у 1999 р. – Закон України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, Указ Президента України „Про першочергові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики та підтримки молодіжних громадських організацій”.

Протягом наступного етапу, у 2000–2004 рр., на фоні певного згортання демократичних процесів в державі і посилення президентської влади, активізується група експертно-аналітичних інститутів громадянського суспільства, що спеціалізуються на контролі за діяльністю органів державної влади, виявляючи порушення законодавства, факти корупції, обмеження прав журналістів, тиску на малий і середній бізнес. Завдяки фінансовій підтримці іноземних донорів, такі „контролюючі” організації сформували гарну інфраструктуру, що дозволило залучати кваліфікованих експертів, готувати фахові інформаційно-аналітичні матеріали, вміло подавати результати роботи через засоби масової інформації. Активна публічна діяльність таких інститутів громадянського

суспільства призводить до загострення стосунків з правлячою політичною елітою. З іншого боку, співпраця з ними зацікавлює опозиційні політичні партії та представників малого і середнього бізнесу, які прагнуть убезпечитися від тиску централізації влади.

На фоні конфронтації з „контролюючими” інститутами громадянського суспільства держава продовжує співпрацювати з об’єднаннями, які вже традиційно є „зручними” та „конструктивними” (інвалідів, ветеранів, молоді, фізкультурно-спортивні тощо). Разом з цим, для недопущення значного погіршення іміджу влади здійснюються спроби продемонструвати вітчизняній та міжнародній спільноті прагнення до розвитку механізмів демократії. Саме у 2003-2004 рр. приймаються урядові рішення про механізми залучення громадськості до формування та реалізації державної політики (консультації з громадськістю, громадські ради при органах влади).

Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. досягає своєрідного „піку” прагнення політичних сил залучити до показної співпраці якомога більшу кількість громадських об’єднань. На початку липня 2004 р. 63 громадські організації увійшли до складу координаційної ради на підтримку кандидата у Президенти України В. Януковича, наприкінці того ж місяця вже 80 громадських організацій підтримали його під час Форуму демократичних сил. До коаліції „Молодь обирає Януковича” увійшли 52 молодіжні громадські організації, до молодіжної коаліції „Наша Україна”, що підтримувала В. Ющенка, – 26 таких організацій [3, с. 434]. Щоправда, значна кількість цих громадських об’єднань було утворено саме під вибори.

У 2005-2009 рр., за нових „демократичних” умов, відбувається відтік лідерів та експертів впливових на початку 2000-х рр. інститутів громадянського суспільства до політичної сфери, органів державної влади, бізнес-структур. Багатьом „контролюючим” громадським об’єднанням (що звикли працювати „проти”, а не „за”) доводиться шукати нові напрямки діяльності, оскільки вважається, що демократія в Україні встановлена, і вони досягли своєї мети (старі напрямки роботи майже не підтримуються міжнародними донорами).

Водночас, попри очікування, державна політика стосовно інститутів громадянського суспільства за нових умов не зазнала системних змін. Мало місце збереження традиції підтримки „зручних” громадських об’єднань, „врахування” їх підтримки при прийнятті тих чи інших рішень. Запроваджені наприкінці 2004 р. механізми участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики не знайшли належної підтримки та розвитку. Без належної уваги залишилися і заклики громадських активістів щодо удосконалення нормативно-правової бази з питань створення та діяльності інститутів громадянського суспільства.

У цей же час помітно зменшилась увага до інститутів громадянського суспільства з боку провідних політичних партій. Спроби залучення їх

до виборчої кампанії 2010 р. (Всеукраїнські народні збори на підтримку Ю. Тимошенко, Українська народна рада, створена для підтримки В. Ющенка, меморандуми про співпрацю з громадськими організаціями В. Януковича) за масштабами та за ефективністю значно поступалися практиці попередніх виборчих кампаній.

Зміна політичної еліти на початку 2010 р. позначила сучасний етап розвитку вітчизняних інститутів громадянського суспільства. Політика централізації влади сприяла поверненню до звичних форм діяльності „контролюючих” громадських об’єднань (рівень фінансування цього напрямку з боку міжнародних організацій знову зростає). Намагання уряду подолати фінансову кризу через звуження обсягу прав певних категорій громадян (зокрема, підприємців, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи) майже одразу призводить до потужних протестних заходів їх об’єднань, які демонструють себе в ролі активного політичного гравця і змушують уряд йти на компроміси.

Як і на початку 2000-х рр., з метою уникнення суттєвого погіршення іміджу влади в очах вітчизняної та міжнародної спільноти керівництво держави прагне продемонструвати демократичний напрямок розвитку країни, готовність враховувати інтереси не лише „зручних” громадських об’єднань, але й опозиційних. Для конструктивної співпраці з ними при Президентіві України та уряді створюються спеціальні консультативно-дорадчі органи (Громадська гуманітарна рада, Міжвідомча робоча група з аналізу стану додержання законодавства про свободу слова та захист прав журналістів, Координаційна рада з питань розвитку малого та середнього підприємництва, Консультативна рада з питань поліпшення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та ін.). В умовах нібито „згорання демократії” актуалізується питання державного сприяння розвитку громадянського суспільства, реалізації прав громадян. Влада іде на прийняття законів, що активно лобіюються опозиційно налаштованими інститутами громадянського суспільства (зокрема, про доступ до публічної інформації, удосконалення умов для діяльності громадських об’єднань і благодійних організацій).

Щоб детальніше охарактеризувати інші особливості сучасного стану розвитку інститутів громадянського суспільства, зупинимося на його кількісних і якісних показниках. Станом на 2012 рік в Україні зареєстровано близько 86 тис. громадських організацій різного рівня, у т. ч. місцеві осередки, а також близько 13 тис. благодійних організацій і фондів та близько 75 тис. профспілкових організацій [4, с. 7-8, с. 38]. При цьому до реально працюючих можна віднести не більше третини зареєстрованих організацій, інші не знаходять за реєстраційними адресами і додаткові відомості про їхнє розташування відсутні [4, с. 9] (на думку окремих експертів, кількість активно працюючих громадських об’єднань взагалі становить 3-4 тисячі [10, с. 15]). Таким чином Україна суттєво поступається країнам Європи, в яких на 1000 осіб населення діє

в середньому 4 громадських об'єднань [6, с. 15],

Покажемо е аналіз напрямків діяльності українських інститутів громадянського суспільства. Згідно зі статистичними даними, 16,6% громадських організацій усіх рівнів є оздоровчими та фізкультурно-спортивними, 10,3% – професійної спрямованості, 9,5% – молодіжними [4, с. 8]. На всеукраїнському рівні до громадських організацій професійної спрямованості можна віднести близько 35% зареєстрованих організацій (для порівняння, кількість так званих правозахисних всеукраїнських громадських організацій, що ставлять за мету захист прав та інтересів широких верств населення, становить трохи більше 1%) [8]. При цьому діяльність значної кількості благодійних організацій, більшості професійних і творчих спілок також спрямована на підтримку конкретних професійних груп громадян або розвиток певних професійних галузей. Таким чином, в Україні кількісно переважають інститути громадянського суспільства, що за своєю природою є групами захисту вузьких інтересів, або суспільно корисна діяльність яких підтримується державою (фізкультурно-спортивні, молодіжні). Значна частина інших інститутів громадянського суспільства, що змушена шукати фінансової підтримки міжнародних грантових організацій, обирає напрямки діяльності, орієнтуючись на пріоритети донорів, а не проблеми, що реально хвилюють більшість населення.

У результаті звичайні громадяни не вбачають особливої користі в інститутах громадянського суспільства для захисту своїх прав та інтересів. Наприклад, за даними соціологічних досліджень, близько 80% громадян стверджують, що не беруть участі в роботі жодної громадської організації [12, с. 488]. На такому сприйнятті позначаються і проблеми ціннісної аномії населення (розпад сформованої за радянські часи системи колективістських цінностей), а також необхідність пошуку способів виживання у складних соціально-економічних умовах, що не залишає часу для участі у громадських справах. Разом з цим, до позитивної тенденції останніх років варто віднести практику створення неформальних об'єднань (без офіційної реєстрації та чіткої структури), члени яких зацікавлені у вирішенні актуальних суспільних проблем. Такі громадські ініціативи, рухи, групи (наприклад, „Збережи старий Київ”, „Україна без холопів”, „Дорожній контроль” та ін.) ведуть боротьбу проти забудови міських територій, вирубки лісів, незаконної діяльності правоохоронних органів, неналежного обслуговування в закладах торгівлі.

Стосунки між інститутами громадянського суспільства та державою на сьогодні розвиваються у двох напрямках. По-перше, зберігається сформована протягом багатьох років тенденція співпраці органів державної влади зі „зручними”, „конструктивними” організаціями, які в свою чергу використовують зв'язки з органами влади для зміцнення власного авторитету та отримання фінансової підтримки. По-друге, як уже зазначалось, керівництво держави прагне уникати відкритої

конфронтації з невеликою, але впливовою групою „контролюючих” інститутів громадянського суспільства, демонструючи готовність до врахування їх вимог. У результаті протягом останніх років прийнято ряд рішень, спрямованих на розширення механізмів політичної участі інститутів громадянського суспільства. Водночас, попри прогресивний і демократичний характер, такі рішення, на думку дослідників, несуть ряд загроз. Як зазначають науковці, вони приймаються механічно і без теоретико-методологічної дискусії. У результаті в публічній політиці формується домінуюче значення інститутів громадянського суспільства (на противагу традиційним механізмам легітимізації публічної влади, насамперед виборам), хоча більшість членів суспільства навіть не здогадуються, що ці інститути представляють їх інтереси перед державою. Таким чином, організоване і досить швидко монополізоване середовище носіїв бренду „громадянського суспільства” фактично продовжує традицію функціонування громадських об’єднань радянської доби, які вважалися посередниками між владою та населенням, але практично не представляли справжніх інтересів останнього [9, с. 7-9].

Проведений аналіз особливостей та чинників формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні дозволяє зробити наступні **висновки**. По-перше, цей процес відбувався у контексті загального політичного та економічного розвитку держави, в якому, на нашу думку, можна виокремити декілька умовних етапів:

- 1991-1994 рр. – затухання трансформаторського суспільно-політичного руху, що сприяв досягненню незалежності, становлення нових „неполітизованих” об’єднань та адаптація до нових умов низки „радянських” громадських об’єднань;

- 1995-1999 рр. – посилення залежності інститутів громадянського суспільства від політичних партій і міжнародних донорів, поширення практики тісної співпраці держави зі „зручними” громадськими об’єднаннями (у т. ч. в частині їх фінансової підтримки), „загравання” керівництва держави з громадськими активістами шляхом створення сприятливих умов для формування нових видів інститутів громадянського суспільства;

- 2000-2004 рр. – публічна конфронтація держави та групи інститутів громадянського суспільства, що спеціалізуються на контролі за діяльністю органів державної влади, посилення тенденції залучення громадських об’єднань до політичної діяльності (в контексті виборчих кампаній), намагання влади продемонструвати свою демократичність шляхом створення правових умов для участі громадськості у прийнятті державних рішень;

- 2005-2009 рр. – відсутність очікуваних від нової політичної еліти змін у напрямку реальної співпраці держави та широкого кола інститутів громадянського суспільства, інституційне послаблення більшості

Тетяна Андрійчук

„контролюючих” громадських об’єднань, зменшення уваги до інститутів громадянського суспільства з боку політичних партій;

- 2010 р. – наш час – активізація в умовах централізації влади „контролюючих” інститутів громадянського суспільства, демонстрація рядом інших громадських об’єднань можливості чинити потужний протестний опір діям уряду, намагання керівництва держави хоча б формально продемонструвати заінтересованість у розвитку громадянського суспільства та співпраці з не лише „зручними” об’єднаннями.

По-друге. Зростає залежність розвитку вітчизняних інститутів громадянського суспільства від інших політичних інститутів, насамперед, держави. Як і в радянський період, держава продовжує бути основним чинником, що впливає на функціонування громадських об’єднань. Хоча наразі йдеться не про тоталітарний контроль, а про прагнення багатьох інститутів громадянського суспільства бути наближеними до влади, щоб мати змогу отримати фінансову підтримку, результативно представити свої групові інтереси, підвищити власний авторитет. Органи державної влади використовують співпрацю з інститутами громадянського суспільства для зменшення рівня їх опозиційності, покращення власного іміджу. Крім того, пріоритетність ролі держави у розвитку громадянського суспільства закріплюється через прийняття спеціальних нормативно-правових актів.

Суттєвий вплив на розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні здійснюють також міжнародні донорські організації. Завдяки їх підтримці сформовано ряд громадських об’єднань, які мають високу організаційну та фахову спроможність, але водночас пов’язують свою роботу із зовнішніми пріоритетами, а не інтересами звичайних громадян.

Політичні партії хоч і зменшили в останні роки залучення інститутів громадянського суспільства до проведення виборчих кампаній, але натомість не виробили механізмів реальної співпраці з ними, яка б дозволило підтримати корисні громадські ініціативи.

По-третє. Неможливо оминати увагою ряд проблемних питань, що характеризують сучасний стан розвитку інститутів громадянського суспільства. Громадський сектор в Україні є суттєво недорозвиненим як кількісно, так і якісно. Більшість інститутів громадянського суспільства зосереджені на представленні вузьких групових інтересів, а не виконанні таких суспільних функцій, як інтеграція членів суспільства та регуляція взаємовідносин між ними (у т. ч. консолідація та мобілізація), налагодження суспільної комунікації, передача соціального досвіду. Відсутність реальної допомоги громадянам у вирішенні актуальних для них проблем не дозволяє продемонструвати суспільну важливість інститутів громадянського суспільства, підвищити довіру до них, залучити населення до громадської діяльності, у т. ч. незалежної від держави та міжнародних донорів фінансової підтримки громадських об’єднань.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в цілому інститути громадянського суспільства в незалежній Україні мають тенденцію до розвитку в рамках континентально-європейської моделі, яка характеризується значним взаємовпливом між громадськими об'єднаннями та державою (на відміну від англосаксонської моделі з великою кількістю незалежних від держави асоціацій, товариств, клубів за інтересами [5, с. 54]). Разом з тим, реальне впровадження континентально-європейської моделі в Україні на даний час ускладнено через слабкість і неусталеність інститутів громадянського суспільства, неврахування ними інтересів звичайних громадян, переважання ролі держави у суспільній модернізації.

Література:

1. **Андрійчук Т. С.** Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності / Т. С. Андрійчук // Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – К. : НТУУ „КПІ”, 2013. – № 1 (17). – С. 7-12.
2. **Андрущенко В. П.** Передмова // Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / [Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін.]; за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юридична література, 2010. – 344 с.
3. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія : українські реалії : моногр. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
4. Громадські організації в Україні : стат. бюлетень / Державна служба статистики ; відп. за вип. І. Калачова. – 2012. – 158 с.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
6. **Донець А.** Роль громадських організацій в розбудові громадянського суспільства в Україні // Україна на шляху до Європейського союзу. Vademecum / ред. Я. Хофмокл, К. Смик, А. Амброзяк, О. Маркович. – Варшава, 2006. – С. 14-31.
7. **Корнієвський О. А.** Громадянське суспільство в Україні : основні етапи інституціоналізації / О. А. Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 68-73.
8. Реєстр громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.drso.gov.ua/show/2419>. – Назва з екрану.
9. **Розумний М. М.** Громадянське суспільство та „обхідний шлях” до демократії / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1 (26). – С. 5-10.
10. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002 – 2011 роки : звіт за даними дослідження / Л. Паливода, С. Голота. – К. : [БФ „Творчий центр ТЦК”], 2013. – 118 с.

11. **Телешун С.** Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства / С.Телешун // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2008. – № 1. – С. 3-8.

12. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

13. **Цокур Є.** Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади / Є. Цокур // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2009. – № 3. – С. 129-136.

14. **Bekeshkina I.** Making Ukrainian Civil Society Matter / I. Bekeshkina, P. Kazmierkiewicz. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2012. – 58 p.